

Bitka kod Edese

260. g. po Kristu

Vladimir Posavec

Privatna klasična gimnazija, Zagreb

U svome trajanju dugom više od tisuću godina rimska je država doživjela mnogo teških vojnih poraza. Među njima daleko odskake onaj u bitki kod Edese (danas Urfa u Turskoj) vođenoj s obnovljenom perzijskom državom Sasanida na čijem je prijestolju sjedio kralj kraljeva Šapur (Sapor) I. (o. 240 – o. 271). Rimskim ekspedicijskim snagama zapovijedao je osobno car Valerijan, a cijela je rimska armija zajedno s carem zarobljena na bojištu. Stoga poraz kod Edese u kasno proljeće, vjerojatno u lipnju 260. godine zauzima uvjerljivo prvo mjesto među najtežim porazima rimske vojske uopće i zacijelo pripada među najveće vojne katastrofe u povijesti općenito.

Publija Licinija Valerijana (253–260) carem je izvikala vojska u vrijeme niza političkih kriza koje su u trećem stoljeću iznutra razdirale Carstvo suočeno s barbarskom opasnošću na granicama i obnovljenom perzijskom državom na Istoku. Pod carem Trebonijanom Galom (lipanj 251 – kolovoz 253) Valerijan je imenovan zapovjednikom (*dux*) germanskih legija, pretpostavlja se dijela vojske pripremanih upravo za pohod protiv Perzijanaca, kad ga je car pozvao u pomoć protiv uzurpatora Emilijana. Valerijan nije stigao na vrijeme kako bi pomogao Galu, kojeg su njegove vlastite trupe ubile i prešle na Emilijanovu stranu. Na vijest o tim zbivanjima trupe iz Recije proglasile su Valerijana carem, a nakon što je na čelu jakih snaga u rujnu stigao u Italiju, Emilijanovi su legionari prešli na njegovu stranu ubivši Emilijana.

Kad je došao u Rim, Senat ga je ubrzo sa zadovoljstvom priznao jer je, neuobičajeno za to vrijeme, Valerijan, tada već u zrelim godinama (rođen oko 195. imao je 58 godina u tom trenutku), pripadao uglednoj plemenitoj senatorskoj obitelji. Poznato je da je prije 238. godine obnašao konzulsku čast, 238. bio je *princeps senatus*, a 251. Senat ga je izabrao za cenzora, čast koju je Valerijan odbio prihvatiti.

Valerijan je odmah nakon priznanja u Senatu dao proglasiti svoga sina Publija Licinija Egnacija Galijena (253–268) augustom čime je on postao njegov suvladar. Carevi su podijelili obaveze tako što je Galijena zapalo da rješava europske probleme, dok je Valerijan preuzeo istok države gdje je Carstvo trpjelo ponižavajuće neuspjehe protiv Šapura I. Nakon što je provalio u rimsku Mezopotamiju i zauzeo Kare i Nisib, Šapur je 243. godine doživio poraz kod Resaene (danas Ceylanpinar u

Turskoj) od Gaja Furijske Sabine Akvile Timesiteje, vojskovođe cara Gordijana III. (238–244),¹ čime je ponovno vraćena kontrola nad Karama i Nisibom, no pokušaj daljnjeg Gordijanova prodora niz Eufrat završio je teškim rimskim porazom kod mjesta Meshike, nakon čega su vojnici ubili Gordijana.² Novi je car Filip Arapski bio prisiljen zaključiti nepovoljan mir isplativši Šapuru odmah 500.000 denara uz daljnje godišnje isplate.

Istočna bojišnica, međutim, i dalje nije mirovala. Šapur je iskoristio rimske pokušaje u Armeniji kao izgovor za novi prodor. Kod grada Barbalisa (danas Qal'at al Balis u Siriji) u blizini Alepa rimska je vojska od 60.000 ljudi 252. godine potpuno uništena. Zanimljivo je da spomena tog poraza nema ni kod jednog od rimskih autora i sama bi bitka bila potpuno nepoznata da nije spomenuta u Šapurovu tekstu.³ Uništenje rimske vojske ostavilo je Istok praktički bez zaštite pa je ubrzo zauzeta Antiohija, po veličini treći grad Rimskoga Carstva.

Čim je prikupio snage i bio u mogućnosti, Valerijan je krenuo na Istok kamo je stigao 254. ili 255. godine. Iako je uspio stabilizirati stanje vrativši 257. g. Antiohiju i Siriju pod rimsku vlast, od daljnjih akcija protiv Perzije odvrtila ga je pomorska invazija Gota na sjeverne obale Male Azije i njihovo daljnje napredovanje prema Kapadokiji. Pokušaj da ih suzbije onemogućila je pojava kuge u njegovoj vojsci.⁴ Velik broj oboljelih legionara spriječio ga je i u pokušaju da vrati Edesu 259. godine. Grad su opsjedali Perzijanci pa je u proljeće 260. Valerijan ponovno krenuo protiv Šapura, ali je kod Edese doživio strahovit poraz.

Paradoksalno je, međutim, da o toj vojnoj katastrofi gotovo i nema detaljnijih opisa iz prve ruke nekoga od rimskih autora. Povijesni je usud odredio da se nisu sačuvala opširnija svjedočanstva o samoj bitki, a druga polovica 3. stoljeća i inače je slabije pokrivena literarnim izvorima.

¹ Gordijan je imao tek 13 godina kad ga je pretorijanska garda u svibnju 238. izvikala za cara, ali pravu je moć u rukama držao Timesitej, kojega je Gordijan imenovao zapovjednikom pretorijanske garde, a potom početkom 241. g. oženio njegovu kćer Furijsku Sabiniju Trankvilinu. Tijekom operacija u Siriji Gordijan je imao jedva 19 godina i potpuno je ovisio o Timesiteju.

² *Res gestae divi Saporis* (RGDS), 3–4: „Kad smo se isprva učvrstili u carstvu, Gordijan Cezar podigao je u cijelom Rimskom Carstvu silu iz gotskih i germanskih oblasti i krenuo na Asuristan [Siriju] (Babiloniju) protiv Iranskog Carstva i protiv nas. Na granici Babilonije kod Misikhe, dogodila se velika „frontalna“ bitka. Gordijan Cezar IV. ubijen je i rimska sila bila je uništena. I Rimljani su Filipa učinili Cezarom. Tada je Filip Cezar došao k nama po uvjete, i da otkupi njihove živote, dao nam je 500.000 denara i postao naš tributar. I zbog toga smo preimenovali Misikhe u Peroz-Shapur.” U stvari, nakon početnih rimskih uspjeha Timesitej se razbolio i umro, vjerojatno od kuge. Novim je zapovjednikom pretorijanaca postao Marko Julije Filip, poznatiji kao Filip Arapski. On je poticao nezadovoljstvo među vojnicima optužujući mladog cara za sve poteškoće što je u konačnici dovelo do Gordijanova ubojstva, a novim je carem postao Filip.

³ RGDS, 4–5: „I Cezar je opet lagao i učinio zlo Armeniji. Zatim smo napali Rimsko Carstvo i uništili kod Barbalisa rimsku silu od 60.000 i Siriju i okolice Sirije svu smo spalili, porušili i opljačkali. U ovoj jednoj kampanji osvojili smo gradove i utvrde Rimskog Carstva: grad Anatha s okolicom, ...”

⁴ Riječ je o tzv. Ciprijanovoj kugi koja je harala Carstvom od o. 249. do 262.

Ostaje tako, u stvari, potpuno nejasno što se uistinu događalo na bojištu kod Edese. Na žalost, od djela *Res gestae* Amijana Marcelina prvih trinaest knjiga nije sačuvano, a ne treba dvojiti da je Amijan posvetio nužan prostor tim zbivanjima i detaljno ih opisao. U manje pouzdanoj, ali ipak dragocjenoj, zbirci carskih životopisa *Historia Augusta* nije sačuvan upravo Valerijanov životopis, odnosno preživjelo je tek nekoliko posljednjih odlomaka.

Sama činjenica da je zarobljen rimski car, kod kasnijih je brevijarista, poput Seksta Aurelija Viktora, Eutropija ili Rufija Festa, izazivala najviše zanimanja, ali u skladu s prirodom brevijara izlišno bi bilo očekivati detaljnije opise ratnih operacija. Valja naglasiti i da su kasniji kršćanski autori, poput primjerice Laktancija, s neskrivenim zadovoljstvom ukazivali na Valerijanovu sudbinu kao božansku kaznu za carev odnos prema kršćanima.

Dodatni je problem činjenica što ni te kratke i malobrojne vijesti rimskih pisaca nisu međusobno suglasne. Sekst Aurelije Viktor u *Knjizi o carevima* navodi da je uzrok Valerijanova zarobljavanja izdaja, ali nema spomena o ikakvoj bitki niti se uopće spominje sudbina ostatka vojske.⁵ Viktor doduše kaže da je Valerijan poražen, ali smisao teksta je da je car poražen izdajom. Zonara tvrdi da je Valerijan zatražio kraljevu zaštitu jer su mu se vojnici pobunili,⁶ ali ni jedan drugi izvor ne potvrđuje takvu vijest. Zosim u svojoj *Novoj povijesti* navodi da je Valerijan želio okončati sukob pregovorima i novčanim darom,⁷ što se na kraju čini i najvjerojatnijim. *Epitome de caesaribus*⁸ i *Eutropije*,⁹ pak, gotovo istim riječima naglašavaju da je Valerijan zarobljen nakon vojnog poraza. Rufije Fest također vrlo kratko navodi da se Valerijan „tukao sa Šapušom” i da je bio nadvladan i zarobljen.¹⁰ Da je uistinu došlo do boja između perzijskih i rimskih snaga, moglo bi se iščitati i iz kratka

⁵ Aur. Vict. *Caes.* XXXII, 5: „Jer dok je njegov otac dugo pripremao rat kroz Mezopotamiju s kraljem Perzijanaca, koji se zvao Sapor, bio je okružen izdajom i poražen od neprijatelja.”

⁶ Zonar. XII, 23.

⁷ Zos. I, 36: „Valerijan je do tada već čuo za nemire u Bitiniji, ali mu njegova oblast nije dopustila da povjeri obranu bilo kojem od svojih generala. Stoga je poslao Feliksa u Bizantij, a iz Antiohije je osobno otišao u Kapadokiju, i nakon što je učinio nešto štete svakom gradu pored kojeg je prošao, vratio se kući. Ali kuga je zatim napala njegove trupe, i uništila većinu njih, u vrijeme kada je Sapor krenuo na istok, i pokorio njegov veći dio. U međuvremenu, Valerijan je postao toliko ženskast i lijen, da je gubio nadu da će se ikada više oporaviti od sadašnjeg lošeg stanja stvari i zaključio bi rat darom novca; no Sapor je vratio veleposlanike koji su mu bili poslani s tim prijedlogom, bez obavljena posla, želeći da car dođe i osobno razgovara s njim o pitanjima koja želi urediti; na što je vrlo nepromišljeno pristao, i pošavši bez promišljanja k Saporu s malom pratnjom, kako bi se dogovorio mir, neprijatelj ga je odmah uhvatio, i tako je završio svoje dane u svojstvu roba među Perzijancima, na sramotu rimskog imena za sva buduća vremena.”

⁸ *Epit. de Caes.* XXXII, 5: „Ali Valerijana, koji je ratovao u Mezopotamiji, porazio je Sapor, kralj Perzijanaca, ubrzo je zarobljen i pristao na neplemenito ropstvo kod Parta.”

⁹ Eutr. IX, 7: „Valerijana, koji je ratovao u Mezopotamiji, porazio je Sapor, perzijski kralj, a ubrzo su ga Parti zarobili i pristao je na neplemenito ropstvo.”

¹⁰ Fest. ep. XXIII, 1: „Mrsko je iznositi sudbinu zlosretna vladara Valerijana. On je carsku vlast preuzeo zajedno s Galijenom, kad je Valerijana carem bila proglasila vojska, a Galijena senat. Valerijan se tukao protiv Perzijanaca u Mezopotamiji, nadvladao ga je kralj Perzijanaca Sapor i, zarobljen, ostario je u sramotnom ropstvu.”

Laktancijeva opisa u kojem se otvoreno naslađuje Valerijanovom nesrećom.¹¹ Kolikih je razmjera, s kakvim ishodom i koliko dugo je trajao otvoreni sraz dviju vojski, ako je do njega uopće došlo, iz sačuvanih podataka nije moguće zaključiti.

Kad već sačuvani tekstovi rimskih autora ne govore praktički ništa o dramatičnom sukobu, ostala su srećom sačuvana dva prvoklasna svjedočanstva s perzijske strane. Prvo od njih je glasoviti reljef isklesan u stijeni kod Naqsh-i-Rostama u današnjem Iranu s prikazom rimskog cara kako kleči pred Šapušom na konju. Po svemu sudeći to bi trebalo ukazivati na to da je Valerijan ipak pobijeđen u boju. Ipak, sam reljef ne bi mogao biti ikakva potvrda navodima nekih rimskih autora da je Valerijan ponižavan tako što bi s njegovih leđa Šapur uzjahivao na konja. Naime, razvidno je da car kleči pred perzijskim kraljem dok on sjedi na konju. Prikazuje li reljef sam trenutak Valerijanove predaje ili, kako neki smatraju, Filipa Arapskog i zarobljenog Valerijana, što bi moglo značiti da je Šapur dao prikazati dvojicu rimskih careva koje je osobno pobijedio u boju, ne može se sa sigurnošću zaključiti.

Iz drugog perzijskog izvora, puno preciznijeg i izravnijeg, slijed događaja ipak je mnogo jasniji s podacima koje ni jedan od sačuvanih zapadnih izvora ne navodi. Radi se o trojezičnom natpisu iz Šapurova vremena uklesanom na četverokutnoj stepenastoj kamenoj konstrukciji poznatoj kao Zaratustrina kocka (Ka'ba-ye Zarthost). Natpis je poznat kao *Veliki natpis Šapura I.* ili kao *Res Gestae Divi Saporis (RGDS)* po uzoru na Augustova *Res Gestae*. Trojezični natpis pisan je srednjeperzijskim, partskim i grčkim jezikom. Deveti, deseti i jedanaesti redak grčkog teksta odnose se na bitku kod Edese pa ćemo ih ovdje i citirati:

„9. ... U trećoj kampanji, kad smo napali Kare i Urhai [Edesa] i opsjedajući Kare i Edesu Valerijan je Cezar krenuo protiv nas. Sa sobom je imao silu od 70.000 ljudi iz Germanije, Recije, Norika, Dakije, Panonije, Mezije, Istre, Hispanije, Afrike(?), Trakije,

10. Bitinije, Azije, Pamfilije, Isaurije, Likaonije, Galacije, Likije, Kilikije, Kapadokije, Frigije, Sirije, Fenikije, Judee, Arabije, Mauritanije, Roda [Lydia], Osroene(?),

11. Mezopotamije. I iza Kare i Edese imali smo veliku bitku s Valerijanom Cezarom. Mi smo zarobili vlastitim rukama Valerijana Cezara i ostale, zapovjednike te vojske, pretorijanskog prefekta, senatore; sve smo zarobili i deportirali u Perziju.”¹²

Valerijan je, kako to proizlazi iz Šapurova teksta, raspolagao golemom vojnom snagom od 70.000 vojnika iz svih dijelova Carstva. Nakon velike bitke Valerijan je zarobljen zajedno sa svim preostalim rimskim vojnim snagama. O tome ne bi smjelo biti dvojbe jer Šapur izriječno navodi zarobljene zapovjednike vojske, što

¹¹ Lactant. *De mort. pers.* V, 4: „Kad su ga zarobili Perzijanci, nije izgubio samo carsku vlast, koju je nerazumno upotrebljavao, nego i slobodu, koju je on drugima oduzimao, i živio je u sramotnom ropstvu. (...) Nakon što je bio zasluženo pobijeđen, poživio je još toliko da bi rimsko ime dugo služilo ruglu i podsmijehu barbara.”

¹² RGDS, 9–11.

se najvjerojatnije odnosi na vojne tribune, i pretorijanskog prefekta i senatore, te posebice naglašava da su svi zarobljeni potom i odvedeni u Perziju.

Šapurov bi tekst, dakako, mogao biti hvalisanje i pretjerivanje kad ga neizravno ne bi potvrđivali i sačuvani rimski izvori. Zarobljavanje rimskoga cara na bojnopolju bilo je već samo po sebi veličanstven uspjeh kojem nije trebala dodatna propaganda i preuveličavanje. I ovako blistavu pobjedu nije bilo potrebno ukrašavati jer se time ništa dodatno ne bi postiglo.

Iako ni perzijski izvori ne omogućuju rekonstrukciju bitke ipak bacaju nešto više svjetla na sam događaj. Slijedimo li Šapurov tekst, između Kare i Edese došlo je do velike bitke,¹³ čemu ne proturječi većina zapadnih izvora. Sukob se očito nije odvijao na ruku Rimljanima i čini se da je upravo pokušaj izbjegavanja potpunog poraza i uništenja vojske nagnao Valerijana na pokušaj pregovora i kupovinu primirja. Takav postupak odgovara ranijem potezu Filipa Arapskog i ne bi bilo čudno da je na taj način Valerijan pokušao spasiti svoj život i živote vojnika. S vojne točke gledišta rimska je vojska najvjerojatnije bila ili potpuno okružena ili joj je bio onemogućen uzmak i opskrba.

Od svih sačuvanih zapadnih izvora najkonkretniji je Zosim koji navodi da je Valerijan želio novcem okončati sukob, „no Sapor je vratio veleposlanike koji su mu bili poslani s tim prijedlogom, bez obavljena posla, želeći da car dođe i osobno razgovara s njim o pitanjima koja želi urediti; na što je vrlo nepromišljeno pristao, i pošavši bez promišljanja k Saporu s malom pratnjom, kako bi se dogovorio mir, neprijatelj ga je odmah uhvatio...”¹⁴

Zašto je ta bitka važna? Na bojištu kod Edese zarobljena je cijela rimska vojska s glavnim zapovjednikom, rimskim carem, što je bio događaj bez presedana. Valerijan je bio prvi i ostao jedini rimski car zarobljen na vojnom pohodu od strane neke neprijateljske države. Sama činjenica da je s carem zarobljena i većina vojske predstavljala je dodatnu sramotu. A taj je sramotan poraz trenutačno imao i dodatne teške posljedice. Valerijanov poraz nije državu ostavio bez zakonitog vladara, ali Galijen je bio zauzet suzbijanjem germanskih provala na Rajni i gornjem Dunavu. Prilikom preuzimanja vlasti prvi je pokušao iskoristiti upravitelj Panonije i Mezije – Ingenije, kojega su u Sirmiju vojnici proglasili carem. Ubrzo ga je kod Murse porazio Galijenov vojskovođa Aureol, koji je odmah potom pobijedio i drugog pretendenta iz dunavskih provincija, Regalijana. Mnogo je ozbiljnija bila pobuna Fulvija Junija Makrijana u istočnim provincijama potkraj 260. g. gdje su on i njegov brat Fulvije Junije Kvijet proglašeni zajedničkim vladarima. Svojim su sjedištem proglasili Antiohiju, a kao zakoniti vladari prihvaćeni su u Siriji, Egiptu i Maloj Aziji.

¹³ RGDS, 11.

¹⁴ Zos. I, 36.

Na zapadu je pak u jesen 260. izbila pobuna upravitelja Donje Germanije, Marka Kasijanija Postuma: ona će dovesti do stvaranja tzv. Galskog Carstva koje će kao samostalna država preživjeti petnaest godina. Valerijanov težak poraz tako će u stvari prouzročiti kolaps Carstva čiji će potpuni raspad jedva spriječiti Galijenova energija i pojava novog saveznika na Istoku, kralja Palmire Odenata i njegove nasljednice kraljice Zenobije.

Valerijanova je vladavina označila kraj jednog razdoblja koje bismo mogli okarakterizirati najkonfuznijim i najkaotičnijim u cijeloj povijesti Carstva. Od 244. do 260. godine šesnaest je ljudi ponijelo titulu augusta, a ni jedan od njih nije umro prirodnom smrću. Suočena s vanjskom opasnošću i na istočnim i na europskim granicama rimska se država iscrpljivala beskrajnim građanskim ratovima, a brojne unutarnje probleme vladari nisu ni stizali rješavati.